

A székesfehérvári Palotaváros régi utcái

Székesfehérvár műemléki jelentőségű területté nyilvánított Belvárosát körülölelő, középkori külvárosai közül a keleti Víziváros az 1960-as évek végén tűnt el, akkor bontották le. A nyugati, a Palotaváros bontását, vele párhuzamosan az új városrész építését, az 1970-es évek végén kezdték el, s ez ma is folyik.

A földműves – iparos – kereskedő külváros lebontása irányította figyelmünket a városrész gazdag múltjára. A Palotavárossal foglalkozó kutatókból (régész, történész, néprajzos, építész) egy kis társadalomtudományi munkacsoportot alakítottunk, amelynek tagjai összehangoltan végzik munkájukat a székesfehérvári István király Múzeum irányításával. Még a városrész bontásának megkezdése előtt elkezdődött a régészeti feltárás Palotaváros Sziget nevű részében, ahol a keresztes lovagok 12. században épített temploma, rendháza és kórháza állt. Az épületegyüttes feltárt maradványait a romkertben mutatják majd be.

Bontás előtt a városrész valamennyi épületét lefénnyképeztük. A kisajátítási eljárással egyidőben az István király Múzeum néprajzi vagy újkortörténeti gyűjteményébe kerültek a figyelemre méltó tárgyak, tárggyűtések. A palotavárosi iparosok (szűjgyártó, kötélgyártó, szítás és drótfonó, mézeskalácsos, pék) műhelyfelszerelése mellett a tájháznak kiszemelt Rác utca 11. számú ház teljes berendezése is a múzeumba került. Néprajzi film készült a városrész kihaló mestersegeiről.

A munkacsoport tagjai készítették el a Rác templom műemléki környezeteként kialakításra kerülő palotavárosi Skanzen terveit, helytörténeti tanulmányát. A templom körül, a Rác utcában eredeti formájában megőrzött épületekbe helytörténeti múzeum, könyvtár, régiségbolt, iparosműhelyek, rác étterem és török kávézó kerül.

A Palotavárosban elkezdett kutatás egy középkori eredetű külváros sokoldalú vizsgálatát tűzte ki célul. Múltjának feltárása nem csupán a királyi szék városa, a középkori Székesfehérvár történetére vonatkozó eddigi tudásunkat szélesíti, hanem lakóinak 18–20. századi életmódjára vonatkozó ismereteink is bővülnek. Ehhez a Palotaváros középkori eredetű utca neveinek vizsgálata is számos adatot szolgáltat, bemutatás előtt érdemes megemlíteni, hogy Székesfehérvár Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1978-ben határozatban mondta ki, hogy a Palotaváros területén felépülő nyugati városrészben megmaradnak a régi utca nevek.

Ha Székesfehérvár térképére tekintünk, azonnal feltűnik, hogy a Palotaváros utchálózata ugyanúgy középkori rendszerű, mint a Belvárosé. A fontosabb utcák itt is északnyugat–délkelet irányúak (Rác, Sezem, Jancsár, Sütő, Palota utca), amiket rájuk merőleges kis utcák, közök kötnek össze (Tobak, Szűnyog, Talász utca, Cserepes-köz). *Többfajta* vagy *meridián formájú* alaprajznak nevezi a településföldrajz az ilyen városalaprajzot, mivel az utcák elhelyezkedése a földgömbre rajzolt meridiánokra, hosszúsági körekre és a rájuk merőleges szélességi körökre emlékeztet. Németországban Nürnberg, München, Braunschweig, Svájcban Bern, Franciaországban Toulouse, Lyon alaprajza ilyen. Hazánkban Fehérváron kívül a udai Várnegyed és a régi Óbuda alaprajza tartozik ebbe a csoportba.

A Belváros és a Palotaváros utchálózatának hasonlósága mellett a településszerkezet jelentős különbségeire is utalni kell. Palotaváros utcái sokkal szélesebbek, a házak telkei a belvárosi telkekhez képest óriásiak. A beépítés jellegében alapvető különbség, hogy a Belváros sűrű, zárt szerkezetével szemben a Palotavárosra a lazább beépítés jellemző.

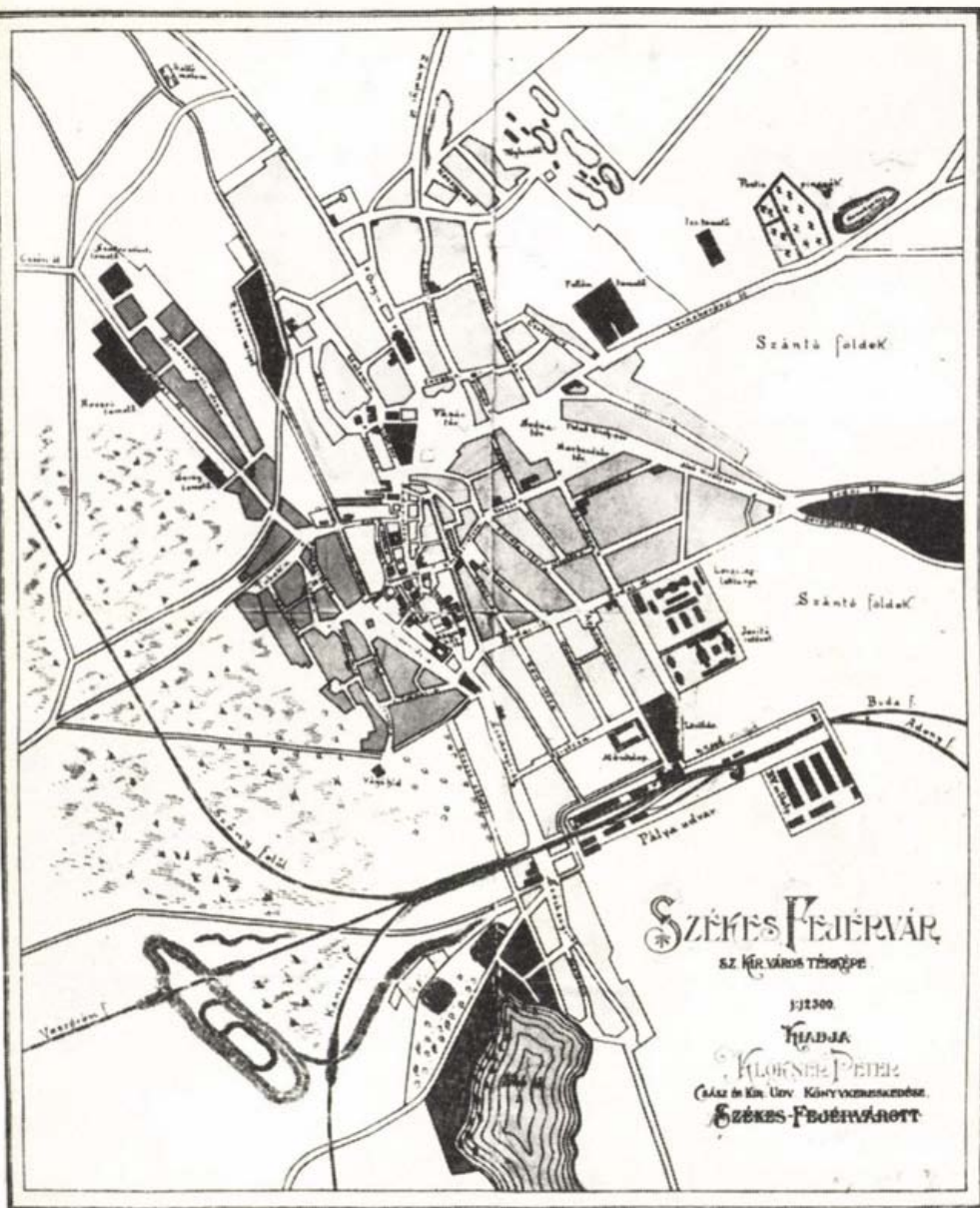
A mai Palotaváros két középkori külvárosból, a Szigetből (Insel) és a Rácvárosból (Raitzenstadt) alakult ki. Az újkor évszázadaiban területe összeépült a Belvárossal. Története folyamán nem csupán

középkori formájú utcahálózatát, hanem régi utcaneveit is megőrizte. Az írásban is ránk maradt első palotavárosi utcánév a Sütő utca, nevének Semlyesythewtca (Zsemlyesütő utca) formájával egy 1484-ben keletkezett iratban találkozunk. Itt épültek fel a középkorban a palotavárosi *sütők* (német eredetű szóval a pékek) házai, kemencéi. A belvárosi és a palotavárosi sütők kenyeres- és zsemlyéssátrai a középkor óta a ferencesek előtti téren álltak. Ha a zsemlyék súlyát ellenőrző piaci bíró súlycsonkítást állapított meg, a pék összes áruját azonnal elkobozta és a közeli Palotai-kapunál a vár vizesárkába szórtatta. Később a ferences barátok alamizsna címén elkérték az elkobzott pékárut a városi tanácstól. Ilyen szigorú rendszabály mellett ritkán követtek el szabálytalanságot a pékek. A múlt század második negyedében a megyei árszabás szerinti egygarasos cipó-súlya az ellenőrzések során mindig elérte, sőt gyakran néhány tized lattal meg is haladta az előírt súlyt. Néprajzi szempontból figyelemre méltó adat, hogy 1771-ben a fehérvári pékeknek megtiltják a mindenszentek napjára sült fonott kalács (Heilige Stritzl) készítését. Ausztriában, Németországban azonos nevű ünnepi kalácsot ma is sütnék. Székesfehérvárott még 1930-ban is 49 sütődében sült a kenyér és a péksütemény. Ekkor 10 pékség volt a Palotavárosban, amiből kettő jutott a Sütő utcára. A sütők utcája a már lebontott Tolnai utcára merőleges, aminek korábbi neve Kenyér utca volt. Így szerepel még Wüstinger József 1826-ban készült várostérképén is.

Középkori eredetre vallanak a városrész többi mesterségnevet viselő utcanevei is, hiszen közülük valamennyi az újkor előtt már virágzó kisipart jelöl. Napjainkban a börgyár megszűnésével a nyersbőr-kikészítés palotavárosi múltjára már csupán három utcánév emlékeztet. A Tobak utca a nyersbőrfeldolgozó *tobakok*nak, *tímáro*knak volt a lakóhelye, akik a mesterségükkel járó kellemetlen szag miatt kénytelenek voltak még a külvárosnak is ebbe a félreeső utcájába települni. Erre készítette őket a mesterségük üzéséhez szükséges nagy mennyiségű víz jelenléte is, amit a Gaja patak egyik csatornázott ágából nyertek. Nyersbőrfeldolgozó iparosok nemcsak a Tobak, hanem a Rác utcában is laktak. A Rác utca 17. számú ház egyik tulajdonosa, Kistormási József elmondta, hogy a II. világháború után az újjáépítéshez szükséges homokért körülbelül 1 méter mélyre ásott a telken. Itt régi meszesödrök nyomára bukant. Apósától tudta meg, hogy a házban valamikor tímárok laktak, akiknek munkájához szükség volt a meszes áztatógödörökre. A szomszéd házban még az 1930-as években is működött Sándorovits László tímármester műhelye. Megemlítem, hogy Veszprém börgyártó iparosai is az ottani Tobak utcában laktak, ahol az 1950-es években még állt az utolsó tobakház.

A székesfehérvári Rác utca a rác templommal, amelynek műemléki környezete lesz a Palotaváros Skanzen (Lukács László felvétele)

A Tobak utcára merőleges Szömörce utca a 19. század végéig a legfontosabb növényi eredetű cserző- és festőanyagként számító *csereszömörce*ről kapta nevét. Oszel szinte vörösbe borítják a Bakony és a Vértes déli lejtőit a skarlátpiros levelű szömörcebokrok. Levelük és fiatal hajtásaik szedését az uradalnaktól századokon át a székesfehérvári és a veszprémi tobakok bérelték. A reformkorból két szömörce-aratásra kötött bérleti szerződés is fennmaradt, amelyet Nemes Fekete János székesfehérvári tobak és a lörgicsei uradalom kötött. Az 1827-ben keletkezett Árendás Contraktus így szól: „En Kováts Pál Dörjtsei Kasznár kiadtam Árendába az úgynevezett Felső, Alsó Imeri és Balási erdőekben található Szömörctze Levél aratását az jövő 1828. esztendőre Fehérvárban lakó Nemes Fekete János Tobak Mester

Úrnak, a melytől fűzet árendát a Mgos uraság Dörgitsei Kasszájába Száz nyolcvan forintokat, a mellett meghagyatik, az hogy az Erdőbe se maga, se pedig emberei semmi némű kárt ne tegyenek.”

A szömörce aratása júniustól augusztusig tartó erdei munka volt, amin legényeivel együtt részt vett a tobakmester is, de legtöbbször fogadott napszámossal és fuvarosokkal dolgoztak, hogy minél gyorsabban végezzenek. Hogy a szömörcearatásban maguk a mesterek is részt vettek, bizonyítja a székesfehérvári tobakoéh 1791-ben készült korszója, amely szömörceát arató tobakot ábrázol. Szömörceát arató, cserzőkádban álló tobaklegény látható a fehérvári tobakok legénycéhének 1805-ben készült korszóján is (lásd az első borítón).

A Vargacsatornapart a városrész egykori *cserzővargáinak*, a Csapó utca az itt lakó *csapók*nak az emlékéét őrzi. A csapók, más néven *kallósok* vagy *ványolók* a gyapjú alapanyagú posztó készítésének a mesterei voltak. Posztóból nemcsak ruhadarabok (szűr, dolmány, nadrág), hanem pokrócok is készültek.

Fényes Elek 1847-ben megjelent statisztikájában azt írja, hogy a fehérvári posztósok és pokrócosok száma a kilencvenet is meghaladja, s egy Csida nevű kereskedőnek posztógyára is van. A gyapjú tisztítása, fonása és szövése után a kallózás vagy ványolás következett. A Gajára épített kallómalom vízi energiájával verték, tömörítették a megszőtt gyapjút, a kallózás közben folytonosan ömlő tiszta víz fehére mossa a szennyes posztót. A kallómalom épületeit még az 1925-ben készült térkép is feltünteti. Csapó utca nemcsak Fehérváron van, így hívják Debrecen egyik patinás utcáját is.

A Rác utca népnévből képzett utcanéve gyakori névadási forma a közép- és az újkorban is. A középkori Fehérváron Olasz utcáról tudunk, ahol a városban letelepített „latinok” laktak. Ugyanígy a szomszédos Csóron Magyar és Német, Mórion Magyar és Tót, Sárszentmiklóson Német, Dunapentelén Magyar, Tót és Rác utcát ismerünk. Utóbbiak a 18. századi telepítések során keletkeztek. Székesfehérvár-Palotaváros északi részét képező Rácváros fő utcája a Rác utca volt, amelyben a 16. század második fele óta összpontosult mindaz, ami a szerb (rác) nemzetiség itteni történetéhez kapcsolható: a rác templom, a szerb iskola, a paplak, a szerb földművesek házai, az iparosok műhelyei, a kereskedők boltjai.

Az utcanévek vizsgálata a városrész középkori helytörténete szempontjából is tanulságokkal szolgál. Feltűnő, hogy a 18. században még mindhárom fehérvári városrészben találkozunk Öreg utcával. A Belváros főutcája, a korábbi Nádor, ma Március 15. utca amit a népnyelv a mai napig csak Fő utcaként emleget, a 18. században, a II. József kori várostérképen még Öreg utcaként szerepelt. A Felsőváros központjában a felsővárosi plébániatemplom mögött a Mótról és Zámolyról jövő utak találkozásánál volt az felsővárosi Öreg utca. Ezen a néven szerepel még Mäder Jenő 1909-ben rajzolt várostérképén is. A széles utcát azóta beépítették, de ma is három kis köz köti össze itt a Móri utat az Úttörő utcával. Palotavárosban még a 18. század végén is Öreg utcának nevezték a mai Selyem utcát, így tüntetik fel a II. József kori térképen. Tudjuk, hogy falvainkban, városainkban Öreg utca névvel a település legősibb, központi, főutcáját illetik. A Fehérvár melletti Zámolyon ma is Öreg utcának hívják a fő utcát, szemben a később nyitott Új utcával. Ily módon Palotaváros régi főutcájának az egykori Öreg utcát, a városrész középső utcáját, a Selyem utcát kell tartanunk. Az utcanévek vizsgálata nyomán született feltevéseinket megerősítik a középkori régészet eredményei is. Siklósi Gyula, a Palotaváros területén ásatásokat végző régész elmondta, hogy a Selyem utcában húzott kutatóárok mindenütt középkori lakóházak falait hozták napvilágra.

Lukács László

Borsod vármegye legrégebb pecsétnyomója

1981. szeptember 21-én reggel kellemetlen meglepetés várta a Borsod megyei Levéltár munkába érkező dolgozóit. A központi fűtés szerelése közben a levéltár egyik raktárát elöntötte a víz, mégpedig olyan szerencsétlenül, hogy eláztatott néhány iratanyagot is. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a pusztulásra ítélt iratanyag eszmei értéke igen nagy, Borsod vármegye reformkori közgyűléseinek és közigazgatásának alapiratai. Előkerültek hát az otthonról hozott vasalók és tizenkét asztalnál vasalták, szárították két napon át az értékes iratokat. A munka sürgetett, az évtizedeken át összehajtogatott, összenyomódott iratokat a természetes száradás megindulása után az a veszély fenyegette, hogy a papír anyagában levő enyv miatt összeragadnak, s ezzel menthetetlenül elpusztulnak. Tudta ezt a levéltár valamennyi dolgozója, a mentés sikerült, egyetlen irat sem sérült meg úgy, hogy olvashatatlaná váljon.

A fizikailag és idegileg egyaránt fárasztó munkának a végeredményen túl is megvoltak a maga apró sikerei. A „vasalónők” közül többen ekkor vettek először kezükbe múlt századi iratokat, természetes, hogy a sürgős munka ellenére érdeklődéssel olvasták tartalmukat. Ez az érdeklődés hasznosnak bizonyult, hiszen a levéltár 6000 folyóméter terjedelmű iratanyagában a leg gondosabb rendezések ellenére is